

NDIMA YA 2

MULAYOTIBE WA PFANELO

Pfanelo

7. (1) Uno mulayotibe wa Pfanelo ndi wone thikho ya demokirasi kha Afrika Tshipembe. U tsireledza pfanelo dza vhathu vhothe kha shango lashu na u khwaṭhisa ndeme ya demokirasi ya tshirunzi tsha vhuthu, ndinganelo na mbofholowo.
- (2) Muvhuso u fanela u ṭhonifha, u tsireledza, u alusa na u fusha pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo.
- (3) Pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo dzi fanela u tevhezela mikano yo katelwaho kana yo ambiwaho kha khethekanyo ya 36, kana huṅwe fhethu kha Mulayotibe.

Kushumisele

8. (1) Mulayotibe wa Pfanelo u shuma kha milayo yothe, nahone u vhofha vhusimamilayo, vhalanguli, vhulamukanyi na zwiimiswa zwa muvhuso.
- (2) Mbetsshelo dza Mulayotibe wa Pfanelo u vhofha muthu zwawe kana muthu wa zwa mulayo arali, nahone nga ndila ine, yo tea, I tshi dzhiela nṭha vhuvha ha pfanelo na vhuvha ha mushumo muṅwe na muṅwe u randelwaho nga pfanelo.
- (3) Musi hu tshi shumiswa mbetsshelo ya Mulayotibe wa Pfanelo kha muthu zwawe kana muthu wa zwa mulayo zwi tshi ya nga mbetsshelo ṭhukhu ya (2), khothe—
  - (a) u itela u shumisa pfanelo I re kha Mulayotibe, I fanela u shumisa ,kana arali zwi tshi ṭoḡea I bveledzise, mulayo wa mvelo nga ndila ine mulayosiṅwa a u nga ḡo tendela u shuma ha pfanelo yeneyo; na
  - (b) u bveledza ndangulo ya mulayo wa mvelo u itela u ita mukano wa pfanelo, tenda mukano uyo u tshi anana na khethekanyo ya 36(1).

- (4) Muthu wa mulayo o tewa nga pfanelo dzi re kha Mulayotibe wa Pfanelo nga ndila ine zwa ɬɔɖwa nga vhuvha ha pfanelo na vhuvha ha muthu wa mulayo.

Ndinganyiso

9. (1) Vhathu vhoṭhe vha a lingana phanḁa ha mulayo nahone vha na pfanelo dzi linganaho dza u tsireledzwa na mbuelo dza mulayo.
- (2) U lingana zwi katela u ḁiphiṅa nga pfanelo na mbofholowo lwo ḁalaho nahone nga ndila I inganaho. U alusa na u swikelela ndinganyiso, mulayosiṅwa na maṅwe maga o itelwaho u tsireledza na u khwinisa vhathu, kana zwigwada zwa vhathu, zwo khakhelwaho nga tshiṭalula a nga kha ḁi dzhiiwa.
- (3) Muvhuso a u nga iti tshiṭalula tsho livhaho na tshi songo livhaho u tshi ṭalula muthu muṅwe na muṅwe nga tshiitisi tshithihi kana zwiitisi zwinzhi, hu tshi katelwa murafho, mbeu, vhuṭalulambeu, vhuimana, tshiimo tsha mbingano, vhubvo ha lushaka kana matshilisano, muvhala, lushaka lwa vhudzekani, vhukale, vuhole, vhurereli, luvalo, lutendo, mvelele, luambo na mabebo.
- (4) A hu na muthu ane a ḁo ṭalula muthu na muthihi nga ndila yo livhaho kana I songo livhaho nga tshiitisi tshithihi kana zwiitisi zwinzhi zwi tshi ya nga khethekanyo ṭhukhu ya (3). Mulayosiṅwa wa lushaka u fanela u itwa/thomiwa u itela u thivhela kana u iledza tshiṭalula tshi songo teaho.
- (5) Tshiṭalula nga tshiitisi tshithihi kana zwiitisi zwinzhi zwo tevhekanywaho kha khethekanyo ṭhukhu ya (3) a tshongo tea nga nḁa ha musi zwo vhonala uri tshiṭalula tsho tea.

Tshirunzi tsha vhuthu

10. Muṅwe na muṅwe u na tshirunzi na pfanelo ya uri tshirunzi tshawe tshi ṭhonifihiwe na u tsireledzwa.

Vhutshilo

11. Muñwe na muñwe u na pfanelo ya vhutshilo.

Mbofholowo na tsireledzo ya muthu

12. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo na tsireledzo ya muthu, hu tshi khou katelwa pfanelo—
- ya u sa hanelwa u vhofoholowa nga ndila I sa pfali kana hu si na tshiitisi tshi pfallaho;
  - ya u sa valelwa hu si na tsengo;
  - ya u vhofoholowa kha tshaka dzoṭhe dza khakhathi dzi bvaho kha tshitshavha kana zwiñwe zwiko;
  - ya u sa tambudzwa nga ndila ifhio na ifhio; na
  - ya u sa farwa kana u kaidzwa lwa tshiṭuhu, lu si lwa vhuthu kana lu nyadzisaho.
- (2) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya ṭhompfo ya muvhili na muhumbulo, hu tshi katelwa pfanelo—
- ya u dzhia tsheo dzi kwamaho mbebo;
  - ya tsireledzo na u langa muvhili wawe; na
  - ya u sa shumiswa kha ngudo dza zwa mishonga kana zwa sainthifiki a songo fha thendelo.

Vhupuli na u shumiswa nga u kombetshedzwa

13. A hu na muthu o teaho u itwa zwa vhupuli, na u kombetshedzwa u shuma.

Zwi kwamaho muthu ene muñe

14. Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u vha na zwi kwamaho ene muñe, zwi katelaho pfanelo ya u sa—
- setshiwa kana u sa setshelwa haya hawe;
  - setsheliwa haya hawe;
  - dzhielwa zwithu zwawe; kana
  - khakhiswa kha zwi kwamaho zwa vhudavhidzani hawe ene muñe.

Mbofholowo ya vhurereli, lutendo na kuhumbulele

15. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo kha zwa luvalo, vhurereli, muhumbulo, lutendo na kuhumbulele.
- (2) Zwa vhurereli zwi nga farelwa kha zwiimiswa zwa muvhuso kana zwiimiswa zwi tikedzwaho nga muvhuso, tenda—
- (a) zwenezwo zwa vhurereli zwa tevhedza ndaulo dzo itwaho nga maanḡalanga a muvhuso;
- (b) zwenezwo zwa vhurereli zwa itwa nga nḡila I linganaho; nahone
- (c) muthu a zwi dzhenela o tou vhofoholowa kana o tou zwi funa.
- (3) (a) Ino khethekanyo a I thivheli mulayosiñwa u dzhiela nḡha—
- (i) mbingano dzo itwaho nga fhasi ha sialala, kana vhurereli, mulayo wa muthu ene muḡe kana wa muḡa; kana
- (ii) sisiḡeme dza mulayo wa muthu ene muḡe kana mulayo wa muḡa nga fhasi ha sialala, kana u tevhedzwa nga vthathu vha tevhedzaho zwa vhurereli honoho.
- (b) U dzhiela nḡha zwi tshi ya nga phara ya (a) zwi fanela u anana na ino khethekanyo na dziñwe mbetshelo dza Ndayotewa.

Mbofholowo ya u amba na u ita zwithu wo vhofoholowa

16. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u vhofoholowela u amba na u ita zwithu o vhofoholowa, hu tshi katelwa—
- (a) mbofholowo ya zwa dzigurannḡa na zwiñwe zwirathisi;
- (b) mbofholowo ya u ḡanganedza kana u fha mafhungo kana muhumbulo;
- (c) mbofholowo ya zwa vhutsila; na
- (d) zwa akademi na mbofholowo ya u ita ḡoḡisiso ya sainthifiki.
- (2) Pfanelo I re kha khethekanyo ḡhukhu ya (1) a I kwami—
- (a) mazwifhi a tshi itelwa zwa nndwa;
- (b) zwa u ita khakhathi; kana
- (c) vengo ḡo ḡisendekaho kha murafho, lushaka, mbeu kana vhurereli, na zwine zwa huvhadza.

U kuvhangana, u gwalaba na u Nkakedza phethishini

17. Muñwe na muñwe u na pfanelo, ya uri nga mulalo nahone a songo dıtama zwiṭhavhane, a ite khuvhangano, a ite misumbedzo, a gwalabe na u netshedza phethishini.

Mbofholowo ya vhuḁibadekanyi

18. Muñwe na muñwe u na pfanelo ya vhuḁibadekanyi.

Pfanelo dza zwa Politiki

19. (1) Muñwe na muñwe o vhofoholowa kha u nanga zwa polıtiki, hu tshi katelwa pfanelo—
- (a) ya u vhumba dzangano ıa polıtiki;
  - (b) ya u dzhenela kha mishumo ya , kana u kunga miraḁo, hu tshi itelwa dzangano ıa zwa polıtiki; na
  - (c) u ita fulo ıa zwa dzangano ıa polıtiki.
- (2) Mudzulapo muñwe na muñwe u na pfanelo ya kha zwa khetho dza nga misi dzo vhofoholowaho, dzi pfaḁzaho dza tshiimiswa tshiñwe na tshiñwe tsha vhusimamilayo tsho thomiwaho zwi tshi ya nga Ndayotewa.
- (3) Mudzulapo muñwe na muñwe o aluwaho u na pfanelo—
- (a) ya u khetha kha khetho dza tshiimiswa tshiñwe na tshiñwe tsha vhusimamilayo tsho thomiwaho zwi tshi ya nga Ndayotewa, na u ita zwenezwo tshidzumbeni; na
  - (b) u dzhenela khetho dza ofisi ya muvhuso nahone , arali o khethiwa, u ḁo dzhenela kha vhuimo ha yeneyo ofisi.

Vhudzulapo

20. A hu na mudzulapo ane a ḁo hanelwa u vha na vhudzulapo.

Mbofholowo ya u tshimbila na vhudzulo

21. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo ya u tshimbila.
- (2) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u bvela nḁa ha Riphabuıiki.

- (3) Mudzulapo muñwe na muñwe u na pfanelo dza u dzhena, a dzula huñwe na huñwe kha Riphabuḷiki.
- (4) Mudzulapo muñwe na muñwe u na pfanelo dza u vha na ḷiñwalo ḷa u tshimbila.

Mbofholowo ya zwa makwevho, mushumo na phrofesheni

22. Mudzulapo muñwe na muñwe u na pfanelo ya u ḷinangela zwa makwevho, mushumo na phrofesheni o vhofoholowa. U ita zwa makwevho, mushumo kana phrofesheni zwi nga langulwa nga mulayo.

Vhushaka kha zwa mishumo

23. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u farwa zwavhuḷi mushumoni.
- (2) Mushumi muñwe na muñwe u na pfanelo—
  - (a) ya u vhumba kana u vha muraḷo wa dzangano ḷa vhashumi;
  - (b) ya u dzhenela mishumo na mbekanyamushumo zwa dzangano ḷa vhashumi; na
  - (c) ya u gwalaba.
- (3) Mutholi muñwe na muñwe u na pfanelo—
  - (a) ya u vhumba na u dzhenela dzangano ḷa vhatholi na
  - (b) ya u dzhenela kha mishumo na dzimbekanyamushumo zwa dzangano ḷa mutholi.
- (4) Dzangano ḷiñwe na ḷiñwe ḷa vhashumi na dzangano ḷiñwe na ḷiñwe ḷa vhatholi ḷi na pfanelo—
  - (a) ya u ta kulangulele, mbekanyamushumo na mishumo;
  - (b) ya u dzudzanya; na
  - (c) ya u vhumba na u dzhenela dzangano.
- (5) Dzangano ḷiñwe na ḷiñwe ḷa vhashumi, dzangano ḷa vhatholi na mutholi vha na pfanelo dza u dzhenela kha thendelanoguṭe. Mulayosiñwa wa lushaka u nga itiwa u itela u langula thendelanoguṭe. Nga ḅḅila ine uyo mulayosiñwa wa ḅḅo ita mukano kha pfanelo ya ino ndima, mukano u fanelo u tevhedza khethekanyo ya 36(1).

- (6) Mulayosiŋwa wa lushaka u nga dzhiela n̄tha nzudzanyo dza tsireledzo dza dzangano dzi re kha thendelanogute. Nga n̄dila ine mulayosiŋwa wa ita mukano kha pfanelo ya ino Ndima, mukano u fanela u anana na khethekanyo ya 36 (1).

Vhupo

24. Muthu muŋwe na muŋwe u na pfanelo—
- (a) ya u vha kha vhupo vhune ha sa vhaise mutakalo wawe; na
  - (b) ya u vha kha vhupo ho tsireledzeaho, u itela mirafho ya zwino na I ḡaho, nga kha milayosiŋwa na maga a pfadzaho ane—
    - (i) a thivhela tshikafhadzo na u tshinya mupo wa maṭakani;
    - (ii) a alusa zwa vhutsireledzamupo; na
    - (iii) u tsireledza mvelaphanḡa ya zwa maṭaka na zwiko zwa mupo hu tshi khou aluswa mvelaphanḡa ya zwa ikononi na matshilisano zwi pfalaho.

Ndaka

25. (1) A hu na muthu a ne a ḡo thivhelwa u vha na ndaka nga n̄ḡa ha musi zwi tshi ya nga mulayo une wa angaredza, nahone a hu na mulayo une wa ḡo tendela u thivhelwa u vha na ndaka nga n̄dila I sa pfali.
- (2) Ndaka I nga dzhiwa fhedzi zwi tshi ya nga mulayo une wa shumiswa lwa u angaredza—
- (a) hu tshi itelwa ndivho dza tshitshavha kana dzangalelo ḡa tshitshavha nahone
  - (b) hu tshi ḡo vha na ndiliso, mutengo wa hone na tshifhinga na n̄dila ya kubadelelwe zwi ḡo tou tendelanwa na vha kwameaho kana zwo tshewa kana u tendelwa nga khothe.
- (3) Tshelede ya ndiliso na tshifhinga na n̄dila ya u badela zwi fanela u vha zwi tshi pfala nahone hu si vhe na tshiṭalula, hu vhonele ndingano vhukati ha dzangalelo ḡa tshitshavha na dzangalelo ḡa vha kwameaho, ho dzhielwa n̄tha nyimele dzoṭhe dzo teaho, hu tshi katelwa—

- (a) zwine ndaka ya khou shumiselwa zwone;
  - (b) ðivhazwakale ya kuwanele na kushumisele kwa ndaka;
  - (c) ndeme ya maraga wa ndaka;
  - (d) tshikalo tsha vhubindudzi ha muvhuso na thikhedzelo kha u wana na khwiniso ya mbuelo kha yenyeyo ndaka; na
  - (e) ndivho dza u dzhia ndaka yenyeyo .
- (4) U itela ndivho dza ino khethekanyo—
- (a) dzangalelo la tshitshavha hu katelwa vhuðiimiseli ha lushaka kha mbuedzedzo ya shango, na mbuedzedzo dzi ðisa u swikelela hu linganaho kha zwiko zwa mupo zwa Afrika Tshipembe; nahone
  - (b) ndaka a si mavu fhedzi.
- (5) Muvhuso u fanela u dzhia maga a mulayosiwa na mañwe maga a pfalaho, kha zwiko zwine zwa vha hone, u itela hu vhe na nyimele dzi konisaho vhadzulapo u swikelela mavu nga ndila I linganaho.
- (6) Muthu kana tshitshavha tshine vhuñe hatsho ha mavu a ho ngo tsireledzwa lwa mulayo zwo itiswa nga milayo ya tshifhinga tsho fhelaho ya tshiñalula kana zwiito o fanelwa, nga ndila yo vhetshelwaho nga Mulayo wa Phalamennde, nga u wana vhuñe vhu re mulayoni kana thandululo I linganaho.
- (7) Muthu kana tshitshavha tsho dzhielwaho ndaka nga murahu ha la 19 Fulwi 1913 zwo itiswa nga milayo ya tshifhinga tsho fhelaho ya tshiñalula nga muvhala kana zwiito o fanelwa, nga ndila yo vhetshelwaho nga Mulayo wa phalamennde, nga u ñetshedzwa murahu ndaka yawe kana thandululo I linganaho.
- (8) A hu na mbetshelo kha ino khethekanyo ine ya nga thivhela muvhuso kha u dzhia maga a mulayo kana mañwe maga zwi tshi itelwa u wana mavu, mañi na zwiñwe zwi yelanaho na mbuedzedzo, u itela u tandulula masiandaitwa a tshifhinga tsho fhelaho a tshiñalula, tenda u pambuwa kha mbetshelo dza ino khethekanyo dza vha dzi tshi ya nga mbetshelo ya khethekanyo ya 36(1).
- (9) Phalamennde I fanela u ita mulayosiwa wo ambiwaho kha khethekanyo ðhukhu ya (6).

Vhudzulo

26. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u swikelela.
 (2) Muvhuso u fanela u dzhia maga a mulayo na mañwe maga, kha zwiko zwawo zwi re hone, u itela u tevhedza pfanelo ino.
 (3) A hu na ane a nga pandelwa e hayani hawe, kana u kwashelwa haya hawe, hu si na ndaela ya khothe yo itwaho nga murahu ha musi ho sedzwa nyimele dzoṭhe. A hu na mulayo une wa ḡo tendela u pandelwa hu sa pfali.

Ndondolamutakalo, zwiliwa, maḡi na tsireledzo ya vhathu

27. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u swikelela—
 (a) tshumelo dza ndondolamutakalo, hu tshi katelwa ndondolamutakalo ya mbebo;
 (b) maḡi na zwiliwa zwo linganaho; na
 (c) tsireledzo ya vhathu, hu tshi katelwa, arali vha sa koni u ḡilondola na vhaunḡiwa vhavho, thuso yo teaho ya u tshila.
 (2) Muvhuso u fanela u dzhia maga a mulayo na mañwe maga, kha zwiko zwawo zwine wa vha nazwo, u itela u swikelela pfanelo hedzi dzoṭhe.
 (3) A hu na ane a ḡo hanelwa dzilafho ḡa zwa mushonga ḡa shishi.

Vhana

28. (1) Nwana muñwe na muñwe u na pfanelo—
 (a) ya dzina na u vha muraḡo wa lushaka a tshi tou bebwa;
 (b) ya ndondolo muṭani kana ndondolo ya mubebi wawe, kana iñwe ndondolo yo teaho arali o bviswa kha muṭa we a bebwa khawo;
 (c) ya zwiliwa zwa pfushi, vhudzulo, ndondolo ya mutakalo ya ndeme na tshumelo dza vhathu;
 (d) ya u tsireledzwa kha u sa farwa zwavhuḡi, u litshedzelwa, u tambudzwa kana u nyadziswa;
 (e) ya u tsireledzwa kha u shuma mishumo ya u vha tambudza;
 (f) ya uri vha sa ṭoḡee kana vha sa tendelwe u shuma mushumo kana u ṅetshedza tshumelo—

- (i) dzi songo teaho muthu wa vhukale ha űwana onoyo; kana
- (ii) dzine dza vhea vhutshilo, pfunzo, muvhili kana muhumbulo wa mutakalo kana muyani, fulufhelo kana mvelaphanḡa ya vhutshilo mulingoni;
- (g) ya u sa fariwa nga nḡḡani ha musu u mu fara hu ǀone ǀiga ǀa u fhedza, hune, nga nḡḡa ha pfanelo dzine vhana vha ḡiphiḡa ngadzo nga fhasi ha khethekanyo dza 12 na 35, űwana a nga farwa fhedzi lwa tshifhinga tsho pfufhifhalesaho, nahone u na pfanelo ya—
  - (i) u dzudzwa thungo ha vhatu vho farwaho vha nḡḡa ha miḡwaha ya 18; na
  - (ii) u farwa nga nḡḡila, nahone kha nyimele, ine ya dzhiela nḡḡa vhukale ha űwana;
- (h) ya u vha na ramilayo o tholwaho nga muvhuso, hu tshi khou badela wone muvhuso, kha kutshimbilele kwa khothe dzi kwamaho űwana, u itela arali hu tshi nga vha na vhulamukanyi vhu si havhuḡi; na
- (i) ya u sa shumiswa kha khuḡano dza muthu o ḡiḡamaho, nahone ya u tsireledzwa musu hu na khuḡano ya vhatu vho ḡiḡamaho.
- (2) űwana madzangalelo awe ndi one a ndemesa kha mafhungo maḡwe na maḡwe a kwamaho űwana.
- (3) Kha khethekanyo ino “űwana” zwi amba muthu a re na miḡwaha ya fhasi ha 18.

Pfunzo

29. (1) Muḡwe na muḡwe u na pfanelo—
- (a) ya pfunzo ya ndeme, hu tshi katelwa pfunzo ya ndeme ya vhaaluwa; na
  - (b) ya u isa pfunzo phanḡa, ine muvhuso, nga kha maga a pfadzaho, u fanela u ita uri I vhe hone nahone I swikelelee.
- (2) Muḡwe na muḡwe u na pfanelo ya u wana pfunzo nga luambo lwa tshiofisi kana nyambo dzine muthu ene muḡe a tou ḡiḡangela kha zwiimiswa zwa pfuzo zwa muvhuso hune

yeneyo pfunzo ya nga konadzea zwi pfalaho. U itela u vhona uri hu na u swikelelea nahone mulayo u khou shumiswa ino pfanelo, muvhuso u fanela u dzhiela nṱha nḽila dzoṱhe dzi pfalaho dza zwa pfunzo, hu tshi katelwa zwiimiswa zwa luambo luthihi, hu tshi dzhielwa nṱha—

- (a) ndinganyiso;
  - (b) u konadzea; na
  - (c) ṱhoḽea ya u tandulula mvelelo dza milayo na maitele a tshiṱalula tsha muvhala kha tshifhinga tsho fhelaho.
- (3) Muṱwe na muṱwe u na pfanelo ya u thoma zwiimiswa zwa pfunzo a tshi khou shumisa tshelede yawe kha u zwi londola, zwine zwiimiswa zwenezwo—
- (a) zwa sa ṱalule muthu zwo sedza murafho;
  - (b) zwo ḽinwalisa kha muvhuso; nahone
  - (c) zwi fare maimo ane a sa vhe fhasi ha zwiimo zwa zwiimiswa zwa pfunzo zwa muvhuso.
- (4) Khethekanyo ṱhukhu ya (3) a I thivheli muvhuso kha u lambedza zwiimiswa zwa pfunzo zwo ḽiimisaho.

Luambo na mvelele

30. Muṱwe na muṱwe u na pfanelo ya u shumisa na u dzhenela Vhutshilo ha mvelele ine ene muṱe a tou nanga, fhedzi a hu tendelwi muthu u tevhedza pfanelo hedzi nga nḽila I sa ananiho na mbetshelo ya Mulayotibe wa Pfanelo.

Zwitshavha zwa mvelele, vhurereli na luambo

31. (1) Vhathu vhane vha wela kha zwitshivha zwa mvelele, vhurereli kana kana luambo vha nga si thivhelwe u shumisa ino pfanelo, hu ḽi nga na vhaṱwe-vho vhane vha vha mirado ya tshitshavha—
- (a) kha u ḽiphina nga mvelele yavho, u ita zwa vhurereli havho na u shumisa luambo lwavho; na
  - (b) u vhumba, u dzhenela na u khwaṱhisa zwa mvelele, vhurereli na zwa luambo na zwiṱwe zwiimiswa kha tshitshavha.

- (2) Pfanelo dzi re kha khethekanyo tshukhu ya (1) a dzi faneli u tevhedzwa nga ndila I sa ananiho na mbetshelo ya Mulayotibe wa Pfanelo.

U swikelela mafhungo

32. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u kona u swikelela—
 (a) mafhungo mañwe na mañwe a muvhuso; na
 (b) mafhungo mañwe na mañwe a re na muñwe muthu ane a tsoḁa kha u tevhedza na u tsireledza pfanelo dziñwe na dziñwe.
- (2) Mulayosiñwa wa Lushaka u fanela u itwa u itela uri pfanelo ino I kone u shuma zwavhuḁi, nahone I vhe na mbetshelo ya maga a pfalaho a u fhelisa muhwalo wa ndaulo na masheleni.

Maitele a ndaulo kwayo

33. (1) Muñwe na muñwe u na pfanelo ya u dzhia līga lī re mulayoni kha zwa ndaulo, nga ndila I pfalaho nahone o tevhedza kuitele ku pfalaho.
- (2) Muñwe na muñwe ane pfanelo dzawe dzo pfukiwa nga ndaulo u na pfanelo ya uri a fhiwe mbuno dzo itisaho nahone dzo tou ñwaliwa.
- (3) Mulayo wa Lushaka u fanela u itwa uri pfanelo dzino dzi shume zwavhuḁi, nahone u fanela u—
 (a) vhea lā uri kuitele kwa ndaulo ku tḁolwe nga khothe kana, hune zwa vha zwo tea, zwi tḁolwe nga komiti I sa dzhiho sia kana muthu o ḁiimisaho;
 (b) vhea mushumo kha muvhuso uri u ite uri pfanelo dzi re kha khethekanyo tshukhu dza (1) na (2) dzi shume zwavhuḁi; nahone
 (c) u tḁuḁwedze ndaulo yavhuḁi.

U swikelela khothe

34. Muñwe na muñwe u na pfanelo ya uri a hanedze nahone zwi tshi ḁo kona u tou tandululwa hutshi khou shumiswa mulayo tsho ya

dzhiiwa nga nḡila I sa dzhiho sia khothe kana, arali zwo tea, zwa itwa nga komiti I sa dzhiho sia kana inwe foramu kana muthu o tou ḡiimisaho nga eṭhe.

Vhathu vho fariwaho, vho valemwaho na vhane vha khou pomokwa

35. (1) Muṅwe na muṅwe o farwaho a tshi khou humbulelwa u vha o ita vhukhaki u na pfanelo—
- (a) ya u fhumula;
  - (b) ya u vhudzwa nga u ṭavhanya —
    - (i) nga ha pfanelo ya u ḡiffhumulela; na
    - (ii) nga ha masiandaitwa a u sa fhumula;
  - (c) ya u sa kombetshedzwa u ḡibula kana u tenda hune ha ḡo shumiswa sa vhuṭanzi ha u vhona mulandu muthu onoyo;
  - (d) ya u iswa khothe nga u ṭavhanya nga nḡila I konadzeaho nahone I pfulaho, fhedzi hu si nga murahu ha—
    - (i) iri dza 48 musi o farwa; kana
    - (ii) mafhelo a ḡuvha ḡa u thoma ḡa khothe nga murahu ha iri dza 48, arali dza 48 dzi tshi fhela nga nḡa ha khothe kana nga ḡuvha ḡine a si ḡa khothe yo ḡowelehaho;
  - (e) ya uri kha ḡuvha ḡa u ya khothe ḡa u thoma nga murahu ha musi o farwa, a hweswe mulandu kana a vhudzwe mbuno malugana na u bvela phanḡa na u valemwa, kana u vulwa; na
  - (f) ya u vulwa arali dzangalelo ḡa vhumukanyi ḡi tshi mu tendala, zwi tshi ḡo bva na kha nyimele dzi pfulaho.
- (2) Muṅwe na muṅwe o farwaho, hu tshi katelwa mufariwa o gwevhiwaho, u na pfanelo—
- (a) ya u vhudzwa nga u ṭavhanya uri ndi ngani o fariwa;
  - (b) ya u nanga, na u vhone na, ramulayo, na uri a vhudziwe nga ha pfanelo ino nga u ṭavhanya;
  - (c) ya u vha na ramulayo o tholwaho nga muvhuso hu tshi khou shuma tshedele ya wone muvhuso, u itela u vhona arali hu tshi nga vha na u sa tshimbila zwavhuḡi ha zwa vhumukanyi, nahone a vhudzwe nga u ṭavhanya;
  - (d) u hanedza lu re mulayoni malugana na u farwa hawe nahone zwi tshi khou iwa khothe, arali u farwa hu siho mulayoni, a vhofohololwe;

- (e) kha nyimele dza u valemwa dzine dza anana na tshirunzi tsha muthu, hu tshi katelwa u shumisa na mbetshelo, hu tshi khou badela muvhuso, vhudzulo vhu fushaho, zwiḽiwa, matheriaḽa a u vhala na dzilafho ḽa mushonga; na
- (f) ya vhudavhidzani, na u dalelwa nga—
  - (i) mufarisi wawe;
  - (ii) shaka;
  - (iii) mueletshedzi wa zwa vhurereli we a tou nanga; na
  - (iv) dokotela we a tou nanga.
- (3) Muhwelelwa muḽwe na muḽwe u na pfanelo ya tsengo kwayo, ine ya katela pfanelo ya—
  - (a) u vhudzwa mulandu nga vhudalo uri a kone u fhindula;
  - (b) u wana tshifhinga tsho linganaho na u wana tshomedzo dzo linganaho uri a kone u ḽiimelela;
  - (c) ya tsengo kha khothe yo ḽoweleaho;
  - (d) ya uri tsengo I thome nahone I fhele I songo lengiswa nga ḽḽila I sa pfali;
  - (e) ya u vha hone tsengoni;
  - (f) ya u nanga, na u imeleliwa nga, ramulayo, nahone a vhudziwe nga ha ino pfanelo nga u ṽavhanya;
  - (g) ya u vha na ramulayo o tholwaho nga muvhuso nahone hu tshi khou badela muvhuso, u itela arali hu nga vha na u sa tshimbila zwavhuḽi ha vhulamukanyi, nahone a vhudziwe nga ha ino pfanelo nga u ṽavhanya;
  - (h) ya u dzhiiwa a si na mulandu, ya u ḽifhumulela, na ya u sa ḽea vhuṽanzi tsengoni;
    - (i) ya u ṽanziela na u hanedza vhuṽanzi;
    - (j) ya u sa kombetshedzwa u fha vhuṽanzi ha u ḽiwanisa mulandu;
    - (k) ya u sengiswa nga luambo lune ene muhwelelwa a lu pfesesa kana, arali izwo zwi sa konadzei, a tou ḽogelwa kha luambo lonolo lune a lu kona;
    - (l) ya u sa vhonwa mulandu wa zwiito kana u khakha nga fhasi ha mulayo kana mulayo wa lushaka kana dzitshaka kha vhukhaki ho iteaho mulayo u saathu u vha hone;
    - (m) ya u sa sengiselwa nyito kana vhukhaki he a vhuya a baḽekwanywa naho kana he a vhuya a wanwa mulandu khaho;

- (n) ya u wana tshigwevho tshi sa vhaiesiho arali tshigwevho tsho randelwaho tsha mulandu wawe tsho shandukiswa vhukati ha tshifhinga tsha musi a tshi khakha na tshifhinga tsha musi a tshi gwevhiwa; na
- (o) u wana aphiji, kana u sedzuluswa nga, khothe khulwane.
- (4) Musi ino khethekanyo I tshi t̥oɔa uri muthu a fhiwe mafhungo, mafhungo eneo a fanela u vha e kha luambo lune a lu pfesesa.
- (5) Vhuṭanzi ho wanwaho nga n̄ɔila ine ya pfukekanya pfanelo iñwe na iñwe ya Mulayotibe wa Pfanelo vhu tea u sa shumiswa arali vhu tshi ɔo ita uri hu si vhe na tsengo kwayo kana arali vhu tshi ɔo ita uri vhumukanyi vhu sa tshimbile zwavhuḍi.

Mikano ya pfanelo

36. (1) Pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo dzi kanukanywa zwi tshi ya nga mulayo u shumiswaho lwa u angaredza nga n̄ɔila ine u kanulwa honoho ha vha hu p̄adzaho nahone hu tshi ṭanganedzea zwi khagala na kha tshitshavha tsha demokirasi yo ɔisendekaho kha tshirunzi tsha muthu, ndinganelo na mbofholowo, hu tshi dzhielwa n̄ṭha zwithu zwinzhi zwo teaho, hu tshi katelwa—
- (a) lushaka lwa pfanelo;
  - (b) ndeme ya ndivho ya mukano;
  - (c) lushaka na vhuhulwane ha mukano;
  - (d) vhushaka vhukati ha mukano na ndivho; na
  - (e) n̄ɔila dzi sa thivhelesiho u swikelela ndivho.
- (2) Nga n̄ṅa ha musi hu na mbetshelo kha khethekanyo ṭhukhu ya (1) kana kha mbetshelo iñwe na iñwe ya Ndayotewa, a hu na mulayo une wa kanula pfanelo iñwe na iñwe I re kha Mulayotibe wa Pfanelo.

Tshiimo tsha shishi

37. (1) Tshiimo tsha shishi tshi ɔivhadzwa fhedzi zwi tshi ya nga Mulayo wa Phalamennde, nahone fhedzi, musi—
- (a) Vhutshilo ha lushaka vhu kha u shushedzwa nga n̄ndwa, u govhelwa, u dzhiwa ha muvhuso nga ḷiñwe shango,

- mufhirifhiri, zwiwo zwa mupo kana zwiñwe zwiimo zwa shishi kha tshitshavha; na
- (b) u ðivhadzwa hohu hu na ndeme u itela u vhuedzedza mulalo na vhudziki.
- (2) U ðivhadzwa ha tshiimo tsha shishi, na mulayo muñwe na muñwe une wa nga itwa kana nyito ine ya nga dzhiwa zwi tshi itiswa nga honoho u ðivhadzwa, hu thoma u shuma fhedzi—
- (a) tshifhinga tshi ðaho; na
- (b) Iwa maðuvha a sa fhiri 21 u bva ðuvha ða u ðivhadzwa, nga nñani ha musi Buthano ða Lushaka ðo ri hu bvelwe phanða. Buthano ða lushaka ði nga engedza tshiimo tsha shishi Iwa miñwedzi I sa fhiriho miraru. U engedza ha u thoma ha tshiimo tsha shishi hu fanela u vha nga tsheo yo dzhiwaho nga vouthu nnzhi dza u tikedza dza miraðo ya Buthano. U engedza tshiimo tsha shishi huñwe na huñwe hu fanela u itwa nga tsheo yo dzhiwaho ine ya vha na vouthu dza 60 dza miraðo ya Buthano. Tsheo zwi tshi ya nga ino phara I dzhiwa fhedzi hu tshi tevhelwa nyambedzano ya Buthano.
- (3) Khothe inñwe I re na vhu-koni I nga dzhia tsheo malugana na u tea ha—
- (a) u ðivhadzwa ha tshiimo tsha shishi;
- (b) u engedza ha tshiimo tsha shishi; kana
- (c) mulayo muñwe na muñwe wo phasiswaho, kana ðiga ðo dzhiwaho, zwi tshi itiswa nga u ðivhadzwa ha tshiimo tsha shishi.
- (4) Mulayo muñwe na muñwe wo phasiswaho zwi tshi itiswa nga u ðivhadzwa ha tshiimo tsha shishi u nga bviswa kha Mulayotibe wa Pfanelo fhedzi nga nñila ine—
- (a) u bviswa hu toðea fhedzi nga tshiimo tsha shishi; na
- (b) mulayo—
- (i) u tshi tevhedza vhuðifhinduleli ha Riphabuðiki nga fhasi ha mulayo wa dzitshaka u shumaho kha zwiimo zwa shishi;
- (ii) u tshi tevhedza khethekanyo ðhukhu ya (5); na
- (iii) u anðadzwa kha Gazete ya Muvhuso nga u ðavhanya arali zwi tshi konadzea nga murahu ha musi u tshi itwa.

- (5) A hu na Mulayo wa Phalamennde une wa tendela u qivhadzwa ha tshiimo tsha shishi, nahone a hu na mulayosikwa wo itwaho kana iinwe jiga lo dzhiwaho zwi tshi itiswa nga u vhewa, iine ja tendela—
- (a) u tsireledza muvhuso, kana muthu muinwe na muinwe, malugana na nyito inwe na inwe I re nnda ha mulayo;
  - (b) u bviswa hufhio na hufhio kha ino khethekanyo; kana
  - (c) u bviswa hufhio na hufhio kha khethekanyo yo bulwaho kha khojomu ya 1 ya Thebulu ya Pfanelo dzi sa Bviseiwi, nga ndila yo sumbedzwaho nga thungo ha khethekanyo kha khojomu ya 3 ya Thebulu.

Thebulu ya Pfanelo dzi sa Bviseiho

1 Nomboro ya khethekanyo	2 Thoho ya khethekanyo	3 Uri pfanelo yo tsireledzwa u swika ngafhi
9	Ndinganyiso	Malugana na tshitalula tshi songo daho tshi itiswaho nga murafho, muvhala, lushaka kana vhubvo ha vhathu, mbeu, vhurereli kana luambo.
10	Tshirunzi tsha muthu	Tshothe
11	Vhutshilo	Tshothe
12	Mbofholowo na tsireledzo ya muthu	Malugana na khethekanyo thukhu dza (1)(d) na (e) na (2)(c).
13	Vhupuli, u shuma nga u kombetshedzwa na	Malugana na vhupuli na vhushumeli

1 Nomboro ya khethekanyo	2 Thoho ya khethekanyo	3 Uri pfanelo yo tsireledzwa u swika ngafhi
28	Vhana	Malugana na: <ul style="list-style-type: none"> – Khethekanyo thukhu ya (1)(d) na (e); – Pfanelo dzi re kha phara thukhu dza (i) na (ii) dza khethekanyo thukhu ya (1)(g); na – Khethekanyo thukhu ya 1(i) malugana na vhana vha minwaha ya 15 na vhatuku
35	Vhatho vho farwaho, vho valelwaho na vho hwelelwaho	Malugana na: <ul style="list-style-type: none"> – Khethekanyo thukhu ya (1)(a), (b) na (c) na (2)(d); – Pfanelo dza dzi re kha pharagirafu dza (a) u swika kha (o) dza khethekanyo thukhu ya (3), hu sa katelwi pharagirafu ya (d) – Khethekanyo thukhu ya (4); na – Khethekanyo thukhu ya (5) malugana na u sia nnda vhuṭanzi arali vhuṭanzi u ṭanganedza uvho vhuṭanzi zwi tshi ḑo khakhisa u tshimbila zwavhuḑi ha tsengo.

- (6) Musi muthu o fariwa ha sa vhe na tsengo zwo itiswa nga u bviswa ha pfanelo zwi itiswaho nga u vhwela ha tshiimo tsha shishi, maitete a tevhelaho a fanela u tevhedzwa—
- (a) Mualuwa ane a vha muraḑo wa muṭa kana khonani ya mufariwa u fanela u kwamiwa nga u ṭavhanya, nahone a vhudziwe uri mukene o fariwa.
  - (b) Nḑivhadzo I fanela u anḑadzwa kha Gazete ya Muvhuso wa Lushaka hu saathu u fhela maḑuvha maṭanu muthu uyo o farwa, hu bulwe dzina la mufariwa na fhethu he a valelwa hone, hu bulwe liga la shishi zwi tshi ya nga zwe muthu uyo a farelwa.
  - (c) Mufariwa u fanela u tendelwa u nanga, na u dalelwa nga tshifhinga tshi pfallaho nga, dokotela wa dzilafho.
  - (d) Mufariwa u fanela u tendelwa a nanga, na u daleliwa nga tshifhinga tshinwe na tshinwe tshi pfallaho nga, ramulayo wawe.

- (e) Khothe I fanela u sedzulusa u farwa ha muthu nga u tjavhanya nga hune zwa konadzea ngaho arali zwi tshi konadzea, fhedzi hu si nga murahu ha maḡuvha a 10 nga murahu ha datumu ye muthu a farwa ngayo, nahone khothe I fanela u vula mufariwa nga nḡḡani ha musi zwi tshi ḡoḡea uri u farwa uho hu ḡi ya phanḡa u itela uri hu vhe na mulalo na vhudziki.
- (f) Mufariwa a songo vulwaho zwi tshi ya nga tsedzuluso ya fhasi ha pharagirafu ya (e), kana a songo vulwaho zwi tshi ya nga tsedzuluso ya fhasi ha ino pharagirafu, a nga humbela khothe uri I dovhe I sedzuluse hafhu u farwa nga tshifhinga tshinwe na tshinwe nga murahu ha maḡuvha a u bva kha a tsedzuluso yo no itwaho, nahone khothe I fanela u bvisa mufariwa nga nḡḡani ha musi zwi tshi kha ḡi ḡoḡea uri hu bvelwa phanḡa na u farwa hu tshi itelwa mulalo na vhudziki.
- (g) Mufariwa u fanela u tendelwa u ya kha khothe inwe na inwe ene muḡe hu tshi dzhielwa nḡha u farwa hawe, hune ha ḡo to imelwa nga ramulayo kha khothe yeneyo, khathihi na u sumbedza uri u farwa hoho hu songo tsha ya phanḡa.
- (h) Muvhuso u fanela u ḡetshedza mbuno dzo ḡwalwaho kha khothe u sumbedza uri u farwa ha muthu uyo hu fanela u ya phanḡa, nahone u fhe mufariwa khophi I re na mbuno phanḡa ha maḡuvha mavhili a musi khothe I tshi sedzulusa uho u farwa.
- (7) Arali khothe ya vula mufariwa, muthu uyo ha nga fariwi hafhu a tshi farelwa wonoyo mulandu nga nḡḡani ha musi muvhuso wo thoma wa sumbedza khothe zwivhuya zwa uri muthu uyo a farwe hafhu.
- (8) Khethekanyo ḡhukhu dza (6) na (7) a dzi shumiswi kha vhathu vhane vha sa vhe vhadzulapo vha Afrika Tshipembe nahone vho farwaho zwo itiswa nga khuḡano ya mashango a dzitshaka. Vhuimoni ha zwenezwo, muvhuso u fanela u tevhedza zwiḡandadi zwi vhoḡhaho Riphabuḡiki nga fhasi ha mulayo wa dzitshaka wa zwa vhuthu malugana na u farwa ha onoyo muthu.

U shumiswa ha pfanelo

38. Muñwe na muñwe o bulwaho kha ino khethekanyo u na pfanelo dza u kwama khothe I re na vhukoni, a sumbedza uri Mulayotibe wa Pfanelo wo pfukiwa kana u khomboni, nahone khothe I nga mu thusa nga ndila yo teaho, hu tshi katelwa na u bulwa ha dzenedzo pfanelo. Vhathu vhane vha nga ya khothe ndi havha—
- muñwe na muñwe ane a khou itela dzangalelo ļawe ene muñe;
  - muñwe na muñwe ane a khou zwi ita o imela muñwe muthu ane ha koni u ğiitela;
  - muñwe na muñwe ane a khou zwi ita e muraġo wa, kana dzangalelo ļa, tshigwada kana kīłasi ya vhathu;
  - muñwe na muñwe ane a khou itela dzangalelo ļa tshitshavha; na
  - dzangano ļine ļa khou ita ļo imela miraġo yaļo.

Ṭhalutshedzo

39. (1) Musi hu tshi ṭalutshedzwa Mulayotibe wa Pfanelo, khothe, komiti kana foramu—
- I fanela u ṭuṭuwedza ndeme dzi tikedzaho tshitshavha tsha demokirasi nahone zwi khagala lwo ġitikaho nga ndeme ya vhuthu, ndinganelo na mbofholowo;
  - I fanela u dzhiela nṭha mulayo wa dzitshaka; na
  - I nga dzhiela nṭha mulayo wa nnġa/ļiñwe shango.
- (2) Musi hu tshi ṭalutshedzwa mulayosiñwa, na musi hu tshi bvededzwa mulayo wo ġoweleaho kana mulayo wa sialala, khothe iñwe na iñwe , komiti kana foramu I fanela u ṭuṭuwedza muya, u sumbedza ndivho ya Mulayotibe wa Pfanelo.
- (3) Mulayotibe wa Pfanelo a u haneli u vha hone ha dziñwe pfanelo kana mbofholowo dzine dza dzhielwa nṭha kana dzi ṇetshedzwaho nga mulayo wo ġoweleaho, mulayo wa sialala kana mulayosiñwa, nga ndila ine dza anana na Mulayotibe.